

РОЗДІЛ 2. КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

ЗАГАЛЬНИЙ НЕДОРОЗВИТОК МОВЛЕННЯ В СТРУКТУРІ ДИЗОНТОГЕНЕЗУ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

GENERAL UNDERDEVELOPMENT OF SPEECH IN THE STRUCTURE OF DYSONTOGENESIS OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

У поданих матеріалах узагальнено та теоретично обґрунтовано сучасні наукові та практичні аспекти проблеми загального недорозвитку мовлення (ЗНМ) I-II рівня у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку та надання комплексної корекційної допомоги дітям, окресленої категорії.

Автором проведено глибокий теоретичний аналіз наукових досліджень з тематики вивчення; визначено сутність поняття «загальний недорозвиток мовлення»; описано основні причини виникнення ЗНМ I-II рівня у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку; окреслено поняття первинного та вторинного порушення мовлення в структурі дизонтогенезу дітей.

У дослідженні обґрунтовано важливість ранньої діагностики загального недорозвитку мовлення та визначення чинників, які ускладнюють проведення корекційно-розвивальної роботи (супутні психосоматичні захворювання, коморбідні розлади та наслідки тривалого перебування в умовах когнітивної, соціальної й емоційної депривації).

Виявлено, що для успішного формування мовленнєвих навичок у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку важливо розвивати взаємопов'язані компоненти, які стимулюють пізнавальну активність: когнітивні здібності, соціально-адаптаційні навички, а також комунікацію з однолітками та дорослими.

Наукова новизна дослідження полягає в констатації необхідності застосування у корекційно-реабілітаційному процесі єдиного клініко-психолого-педагогічного підходу, який ґрунтується на міждисциплінарній взаємодії та максимальній індивідуалізації навчального процесу.

Наголошено на потребі адаптації змісту освітніх програм і методів навчання відповідно до можливостей і потреб дітей з ППР (порушеннями інтелектуального розвитку); доцільності застосування традиційних та інноваційних заходів для підтримки практичного опанування мовленнєвих навичок.

Важливим у контексті допомоги дітям з ЗНМ є застосування засобів стимуляції активної мовленнєвої діяльності, створення спеціального освітнього середовища, яке буде цікавим та розвиваючим, для дитини.

Ключові слова: порушення інтелектуального розвитку, тяжкі порушення мовлення, загальний недорозвиток мовлення, когнітивні розлади.

The materials presented in the article summarise and theoretically substantiate the current scientific and practical aspects of the problem of generalised underdevelopment of speech (GUS) of the I-II level in children with intellectual disabilities and the provision of comprehensive correctional assistance to children in this category.

The author conducted an in-depth theoretical analysis of scientific research on the subject of study; defined the essence of the concept of 'generalised underdevelopment of speech'; described the main causes of the occurrence of level I-II CPS in children with intellectual disabilities; outlined the concept of primary and secondary speech impairment in the structure of children's dysontogenesis.

The study substantiates the importance of early diagnosis of generalised underdevelopment of speech and identifies factors that complicate correctional and developmental work (concomitant psychosomatic diseases, comorbid disorders and the consequences of prolonged exposure to cognitive, social and emotional deprivation).

It has been found that for the successful formation of speech skills in children with intellectual disabilities, it is important to develop interrelated components that stimulate cognitive activity: cognitive abilities, social and adaptive skills, as well as communication with peers and adults.

The scientific novelty of the study lies in the statement of the need to use a unified clinical, psychological and pedagogical approach in the correctional and rehabilitation process, based on interdisciplinary interaction and maximum individualisation of the educational process.

The need to adapt the content of educational programmes and teaching methods in accordance with the capabilities and needs of children with intellectual disabilities (ID); the expediency of using traditional and innovative measures to support the practical acquisition of speech skills is emphasised.

Key words: intellectual disorders, severe speech impairment, general speech underdevelopment, cognitive disorders.

УДК 376.37-056.2/3

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/81.2.9>

Луканьова Л.О.,

вчитель-дефектолог,

ст. викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти

Волинського національного

університету імені Лесі Українки

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Освіта відіграє ключову роль у визначенні успішності як окремої особистості, так і суспільного прогресу загалом.

У контексті сучасного етапу розвитку спеціальної та інклюзивної освіти в Україні, запровадження нових концептуальних підходів до освіти, корекції та реабілітації дітей з особливими освітніми

потребами посилило інтерес наукової спільноти до глибшого аналізу особливостей загального, психічного та мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями.

Це спрямовано, головним чином, на застосування індивідуального підходу до кожної дитини, який базується на принципах дитиноцентризму та враховує особливості її психофізичного розвитку.

Таку тенденцію підтверджують численні наукові дослідження, публікації у фахових виданнях та практичний досвід корекційних педагогів.

В дитячому віці процеси соціального розвитку особистості проявляються у формуванні самоусвідомлення («образу Я»), встановленні міжособистісних відносин, засвоєнні норм поведінки та задоволенні потреби в ігровій діяльності.

Сучасні дослідження різних форм, типів та структури порушень у дітей, що виникають у контексті дизонтогенезу розвитку з раннього дитинства, засвідчують наявність мультисиндромних порушень і складної симптоматики в інтелектуальній, мовленнєвій, психічній та моторній сферах функціонування. Це акцентує увагу на важливості врахування особистісних аспектів навчання і виховання дітей з особливостями розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. **Загальний недорозвиток мовлення як наукова проблема був, і надалі залишається темою багатьох наукових досліджень.** У своїй статті О. Бєлова акцентує увагу на значущості емоційного компоненту в корекційно-розвитковій роботі. Емоційна сфера дітей із ЗНМ має низку характерних рис, серед яких: лабільність, нестабільність, часті зміни настрою протягом дня з переважанням негативних проявів, таких як плаксивість, роздратованість і неврівноваженість. Діти з ЗНМ рідко критично оцінюють свій стан і часто уникають пояснень щодо своєї незвичайної поведінки. Вольові якості цих дітей відзначаються нестійкістю, мотиваційна сфера є слабко розвиненою, що виявляється в недостатній здатності до регуляції довільної діяльності та постійному прагненні уникати складнощів [1, с. 6].

Л.С. Виготський звертає увагу на тісний зв'язок між пізнавальними та емоційними процесами, наголошуючи, що розумова діяльність дитини базується на її вольових якостях і супроводжується різноманітними емоційними проявами. Він вважав спілкування дитини з оточуючим світом ключовим чинником, який впливає на корекцію її розвитку.

У контексті мовленнєвого розвитку дітей із порушенням інтелекту дослідник підкреслював важливість взаємодії із соціальним середовищем та підтримки їхніх мовних навичок. Науковець наголошував, що діти з інтелектуальними порушеннями можуть покращити своє мовлення і навички побудови зв'язного висловлювання через активне залучення до мовного середовища. Зокрема, участь у спілкуванні з іншими людьми, які є джерелом мовленнєвих зразків та соціальної підтримки, сприяє значному прогресу. Виготський виділяв важливість стимулювання комунікації та взаємодії з оточенням для розвитку мовленнєвих умінь у дітей із порушеннями інтелекту [5, с. 137].

А. Богуш також зазначає, що мова є фундаментальною основою для розвитку й навчання дітей. Особливо значущим досягненням дошкільного віку є оволодіння дитиною рідною мовою [2, с. 58].

У своїх дослідженнях Г. Кавиліна наголошує на тому, що формування мовленнєвої діяльності є важливим компонентом розвитку дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями. Проблеми мовленнєвої та розумової діяльності зазвичай виникають унаслідок ураження центральної нервової системи (ЦНС). У таких дітей спостерігається знижений інтерес до навколишнього середовища, проявляється когнітивна пасивність, а також недостатньо розвинута потреба у спілкуванні з дорослими. Це часто призводить до пасивного ставлення до засвоєння усного та писемного мовлення. Мовленнєві труднощі дошкільників із порушеннями інтелектуального розвитку зумовлені тісним взаємозв'язком між когнітивною функцією мовлення, процесом його розвитку та пізнавальною діяльністю [7, с. 290].

О. Боряк, Л. Варзацька та М. Пентиліук у своїх дослідженнях описують мовленнєву діяльність як особливий вид взаємодії, яка реалізується через мовні механізми. Для її розвитку необхідні систематичність і послідовність у навчанні.

Зокрема, О. Боряк однією з перших детально вивчила проблему загального недорозвитку мовлення у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, визначивши механізми й причини цих порушень. Особливу увагу науковиця приділяє когнітивному підходу, адже саме він дозволяє одночасно оцінити потенційні можливості розвитку та корекції цієї проблеми у дітей із порушенням інтелектуального розвитку (ПІР). Вона також наголошує, що наразі відсутні чіткі й уніфіковані критерії оцінки мовлення у таких дітей, що робить цю тему надзвичайно актуальною і такою, що потребує подальших глибоких досліджень [4, с. 17].

На важливість діагностичного аспекту акцентує увагу Н. Бондар у своїй авторській методиці для визначення стану зв'язного мовлення старшокласників із ПІР під назвою «Діагностика зв'язного мовлення». Дослідниця аналізує рівень сформованості усного й письмового мовлення учнів саме на уроках трудового навчання [3, с. 5].

Роботи І. Геращенко та І. Матющенко вказують, що мовленнєвий розвиток дітей із ПІР суттєво відстає від їхніх ровесників. Як правило, такі діти зіштовхуються зі значними труднощами під час відповіді на запитання, часто потребуючи допомоги або підказок від дорослих. Їм складно скласти розповіді за сюжетними малюнками: їхні історії зазвичай уривчасті, позбавлені логічних сполучень між частинами та нерідко обмежені окремими елементами сюжету. Діалоги представлені слабо, а монологічне мовлення майже не розвинене. Науковці підкреслюють, що загальний

недорозвиток мовлення у дітей із ПІР залишається недостатньо дослідженою проблемою, яка потребує детального опрацювання в майбутньому [6, с. 7].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. У наукових працях С. Конопляста, Т. Сак, М. Шеремет та інших акцентують увагу на необхідності розширення меж психолого-педагогічної класифікації загального недорозвитку мовлення та пропонують включити до її структури ті порушення, які охоплюють як первинне, так і вторинне недорозвинення мовлення. Вторинна форма ЗНМ може виникнути на фоні порушень емоційно-вольової сфери, опорно-рухового апарату, інтелектуального розвитку, слуху чи зору. Розширення підходу до розуміння загального недорозвинення мовлення дозволить більш точно встановити причини мовленнєвих порушень дитини та забезпечить можливість використання більш ефективних методів корекційно-педагогічної роботи.

Мета статті полягає висвітленні особливості особистісного та соціального розвитку дітей з різним ступенем загального недорозвинення мовлення, а також у науковому аналізі теоретично-методичного матеріалу з проблеми корекції ЗНМ І-ІІ рівня у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових завдань сучасної освіти є пошук ефективних шляхів інтеграції дітей з порушеннями розвитку в освітнє середовище. Останнім часом спостерігається зростання кількості дітей із розладами мовленнєвого розвитку, зокрема з загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ). Це складне порушення, яке виникає у дітей із нормальним слухом та збереженим інтелектом, але характеризується недоліками у формуванні всіх компонентів мовленнєвої системи. Зокрема, страждають фонетика, лексика, граматика, а також звукова та смислова сторони мовлення. ЗНМ зазвичай діагностується у віці близько трьох років, коли стає помітно, що дитина значно відстає від своїх ровесників у здатності говорити.

Водночас важливо відрізнати затримку мовленнєвого розвитку (ЗМР) від загального недорозвинення мовлення, адже ці поняття не є тотожними. ЗМР вказує лише на затримане, але відносно правильне формування мовлення. У той час ЗНМ свідчить про серйозніші порушення, що зачіпають здатність мовою виражати мислення. Варто також підкреслити, що мовленнєві труднощі не слід отождествляти з порушеннями інтелектуального розвитку. Дитина зі ЗНМ може цілком відповідати своїм одноліткам у інтелектуальному розвитку, мати добрий слух і розуміти інших. Проте тривала відсутність вербального спілкування може

призводити до негативних наслідків, таких як проблеми з пам'яттю, зниження інтересу до навчання і утруднення із концентрацією уваги.

Поняття «загальне недорозвинення мовлення» охоплює різні форми мовленнєвих розладів, які можуть виглядати схожими зовні, але відрізняються за причинами виникнення та механізмами розвитку. Симптоми ЗНМ часто спостерігаються при таких складних порушеннях, як алалія, дизартрія, ринолалія або заїкання. У дітей із порушеннями інтелекту, слуху чи зору недорозвинення мовлення може мати вторинний характер або виступати окремим первинним порушенням. Такі випадки, наприклад, зустрічаються при поєднанні інтелектуальної недостатності з алалією.

Перший рівень мовленнєвого розвитку характеризується мінімальними мовленнєвими можливостями у спілкуванні. У цей період або відсутнє активне мовлення, або словниковий запас дитини обмежується невеликою кількістю звуконаслідувань і звукових комбінацій. Для компенсації мовленнєвих порушень діти активно використовують жести та міміку. Часто один і той самий звуковий комплекс вживається для позначення різних об'єктів, дій чи якостей, вносячи уточнення через інтонацію або супровідні жести. Звуки гуління можуть сприйматися як однослівні висловлювання залежно від контексту. На цьому рівні діти ще не розрізняють граматичних категорій. Під час сприйняття зверненого мовлення їхня увага здебільшого зосереджена на значенні слів, а не на їхніх граматичних чи фонетичних особливостях. Звукова сторона мовлення залишається нерозвинутою через недостатню фонетичну чіткість. Часто слова вимовляються нестабільно, при цьому кількість неправильно відтворених звуків перевищує кількість правильних. Головною характеристикою цього етапу є значні труднощі у сприйманні та відтворенні складової структури слів.

Другий рівень мовленнєвого розвитку у дітей відзначається значним підвищенням активності у використанні мови. Спілкування здійснюється через обмежений, хоча вже сформований, проте ще дещо спотворений набір загальноновживаних слів. На цьому етапі дитина починає більш усвідомлено застосовувати лексику для позначення об'єктів, дій та їхніх ознак. У мовленні поступово з'являються займенники та прості прийменники, які використовуються у базових значеннях. Діти здатні відповідати на нескладні запитання, що стосуються знайомих ситуацій або аспектів їхнього повсякденного життя, однак мовленнєві труднощі все ще помітно проявляються у різних його компонентах. Дитячі вислови здебільшого складаються з простих речень, що включають два-три, рідше чотири слова. Словниковий запас дитини суттєво поступається віковим нормам.

Серед найбільш частих помилок можна відзначити:

- змішування форм відмінків;
- надмірне використання іменників у називному відмінку або дієслів у формі інфінітиву чи теперішньому часі третьої особи (однини чи множини);
- нерозуміння числових і родових форм;
- неправильне узгодження прикметників або числівників з іменниками. Фонетична сторона теж зазнає певних порушень. Це проявляється спотворенням звуків, їх плутанням або заміною. І хоча деякі звуки діти можуть правильно вимовляти окремо, у мимовільному мовленні часто виникають труднощі з їх інтеграцією. Також характерними є проблеми із засвоєнням звуко-складової структури слова. Навіть при правильній передачі загальної форми слова часто трапляються помилки у його звуковому наповненні: перестановка складів і звуків, їх пропуск або інші викривлення.

Третій рівень мовленнєвого розвитку характеризується активним формуванням розгорнутого фразового мовлення, хоча в ньому ще проявляються ознаки лексико-граматичного та фонетико-фонематичного недорозвитку. На цьому етапі діти впевнено опановують усі частини мови, правильно використовують прості граматичні конструкції та намагаються створювати складносурядні й складнопідрядні речення. Помітно поліпшується якість звуковимови, а також здатність до вимови слів із різним ступенем складності. Вони можуть розповідати про себе та свою сім'ю, а також створювати короткі оповідання. Водночас детальний аналіз мовлення показує, що його складники – лексика, граматики та фонетика – все ще перебувають у стадії недорозвитку. У самостійних висловлюваннях переважають прості поширені речення, а складні мовні конструкції майже не використовуються. Часто спостерігаються аграматизми, зокрема помилки в узгодженні числівників і прикметників з іменниками за такими характеристиками, як рід, число та відмінок. Загалом рівень розуміння зверненої мови суттєво покращується, наближаючись до норми. Однак дітям важко розпізнавати зміни значень слів через використання префіксів і суфіксів, а також правильно сприймати морфологічні елементи, які позначають рід чи кількість. Крім того, викликає труднощі усвідомлення логіко-граматичних конструкцій, пов'язаних із причинно-наслідковими, часовими та просторовими відношеннями. Недостатній розвиток фонематичного слуху й сприйняття призводить до того, що в дітей не формується готовність до звукового аналізу та синтезу слів без сторонньої допомоги. Це може стати серйозною перешкодою для успішного оволодіння грамотою в майбутньому без залучення спеціальної підтримки логопеда.

Висновки. Детальний аналіз особливостей розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ) свідчить про те, що спостерігаються значні труднощі у встановленні повноцінних комунікативних зв'язків на рівні мовленнєвого спілкування та організації спільної діяльності. Виявлення і врахування мовленнєвих труднощів у таких дітей є важливим завданням для побудови ефективного корекційно-логопедичного супроводу, спрямованого на оптимізацію мовленнєвого розвитку дошкільнят і молодших школярів. Потрібно створити відповідні умови та засоби, які сприятимуть успіху в цій сфері під час корекційно-виховного процесу.

Основними завданнями корекційно-виховної роботи є:

- 1) своєчасне надання корекційної допомоги, спрямованої на подолання мовленнєвого дефекту в сензитивні періоди розвитку;
- 2) виявлення, профілактика та корекція вторинних порушень у психофізичному розвитку, які можуть ускладнювати процес компенсації мовленнєвих недоліків;
- 3) формування мовленнєвих засобів і навичок комунікації у дітей.

Найбільш результативним підходом до розвитку мовлення вважається психолінгвістичний підхід. Його цінність полягає у використанні психолінгвістичної моделі, яка враховує такі аспекти, як мовленнєва активність дитини, мотиваційна складова мовленнєвої діяльності та специфіка мовленнєвого матеріалу. Практично доведено, що успіх у корекції загального недорозвитку мовлення можливий за умови його своєчасного виявлення, точної класифікації та системного підходу до організації корекційно-розвиткової роботи. Чим раніше розпочинається корекційна робота з дитиною, тим більша ймовірність досягнення глибоких позитивних змін, результат яких стане стійким і незворотним.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Белова О. Особливості розвитку особистості молодших школярів з порушеним мовленнєвим розвитком *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*. 2011. № 2. С. 6–15.
2. Богуш А. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. 4-те вид. Харків: Ранок. Навч. літ., 2013. 192 с.
3. Бондар Н. Методика корекційної роботи професійно-трудового навчання з розвитку зв'язного мовлення з учнями з інтелектуальними порушеннями. *Корекційна педагогіка*. 2023. № 2. С. 7–11.
4. Боряк О. Теорія і практика формування мовленнєвої діяльності розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.03. Київ, 2019. 568 с.
5. Виготський Л. Мислення та мова. Харків : Майстри психології, 2021. 432 с.

6. Геращенко С., Матющенко І. Особливості розвитку зв'язного мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис*. 2023. № 44. С. 24–28.

7. Кавіліна Г. Особливості мовлення дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю. *Дрогобицький педагогічний університет ім. І. Франка*. 2021. № 41. С. 289–293.

8. Конопляста С. Логопсихологія : навч. посіб / С.Ю. Конопляста, Т. В. Сак ; за ред. проф. М.К. Шеремет. К. : Знання, 2010. 294 с.

9. Тищенко В. В. Загальний недорозвиток мовлення: перспективи подальших досліджень. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна*. 2013. Вип. 23. Т. 2. С. 396–405.

10. Тищенко В.В. Обґрунтування типології первинного системного недорозвитку мовлення. *Науковий журнал Хортицької національної академії*. 2021. 1(4). С. 156–165.